

**ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ФЕМІНІТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ****Марія Брус¹, Ірина Поляк²**

¹Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
e-mail: mariia.brus@pnu.edu.ua;

²Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса
Шевченка; Тернопільська обл., м. Кременець, вул. Ліцейна 1;
e-mail: kovalukjrin2@gmail.com

Мета. У статті схарактеризовано мовотворчість покутського письменника Марка Черемшини як базу вивчення історії української мови та еволюції фемінітивів зокрема. Зазначено, що творча діяльність новеліста відобразила особливості розвитку української літературної мови того часу і специфічні ознаки його рідного гуцульського говору та всього покутського краю, де збереглися в різноманітному вияві давні риси української мови, особливо в словниковому складі. Уся фемінітивна лексика, виявлена у творах митця, дала змогу засвідчити й обґрунтувати зосередження багатьох давніх явищ та процесів у діалектному мовленні (лексичних, словотвірних, фонетичних, граматичних), характерних для розвитку фемінітивної підсистеми української мови.

Методологія дослідження. У контексті вивчення еволюції категорії іменників зі значенням особи жіночої статі принципово важливим є опрацювання історичної й наукової бази. Живим джерелом, що відбиває процеси і шляхи розвитку фемінітивів української мови, є народне розмовне мовлення, зосереджене не тільки в писемній, а й в усній творчості. Найбільшу кількість давніх специфічних ознак української мови донесло і зберегло дотепер розмовне мовлення, локалізоване в українських говорах та діалектах. А презентантом такої народнорозмовної мови є творчість письменників-вихідців із того чи того регіону України. До творців художнього слова, який у своїй творчості досяг високого рівня втілення особливостей літературної мови свого часу, мови власного регіону та рідного говору, належить і Марко Черемшина. З оперттям на його прозу досліджено загальні назви осіб жіночої статі в синхронному та діахронному виявах. На синхронному рівні розглянуто лексико-семантичні та структурно-словотвірні ознаки категорії фемінітивів, що були властива тодішній українській літературній мові та увійшла до авторського лексикону, а на діахронному – показано, які осо-

бливості історичного розвитку фемінітивів відображено в мовотворчості новеліста. Для встановлення синхронних і діяхронних явищ застосовано методи синтезу й аналізу, описовий та історичний методи, прийоми лексичного, словотвірного, стилістичного аналізу. Теоретичною базою для такого дослідження стали наукові розвідки про мовні особливості творчості Марка Черемшини та гуцульського говору, а джерельною базою – двотомне видання творів цього українського письменника.

Ключові слова: історія фемінітивів, мовотворчість Марка Черемшини, фемінітивна лексика, українська літературна мова, західноукраїнський варіант, гуцульський говір.

Постановка проблеми. Дослідження з історичної лінгвістики є актуальними за всіх часів і напрямів та підходів, особливо це відчутно в теперішніх обставинах, коли мова як один із символів незалежності й самостійності служить засобом відновлення та збереження української держави, а, можливо, і визначальним для неї на сучасному етапі, історичне минуле якої є вектором спрямування та формування її майбутньої історії. «Мова – це історія і сучасність, це кожна людина і народ, це інструмент, який допомагає людині в її практичній щоденній діяльності, тобто виступає знаряддям спілкування, і водночас це й засіб проникнення в глибини історичної пам'яті народу, це збереження духовних надбань нації для майбутнього», – зазначають сучасні мовознавці [Єрмоленко, 2022, с. 39]. Живим, а відповідно і найціннішим джерелом пізнання історії української мови як національного та культурного надбання українського народу, є розмовне мовлення, що відображене не тільки в сучасному розмовному мовленні чи розмовному стилі сучасної української літературної мови, а й те, що з минулих віків зосередило якнайбільшу кількість власне українських чи питомих рис. Презентантом такого архаїчного мовлення є сьогодні українські говори та діалекти. Безперечно, «писемними свідками» історії розвитку української мови є давні пам'ятки, та «якого періоду української літературної мови ми б не торкнулися, на всіх писемних пам'ятках можна спостерігати, як ознаки української вимови, звучання українських слів перемагають церковнослов'янську книжну традицію» [Єрмоленко, 2022, с. 47]. Однак у книжковій творчості невеликою мірою відбивали живу народнорозмовну мову, проте вона функціонувала від часів існування Київської держави. «Нею не писали законів, повчань, але нею співали колискові пісні, розповідали казки, легенди, у ній карбувалася у формі приказок, прислів'їв народна мудрість, нуртувала думка» [Єрмоленко, 2022, с. 46]. І вона могла передаватися з покоління в покоління, проносячи віками первинні або частково видозмінені власні форми та не втрачаючи зв'язку з найдавнішими етнічними коренями. Джерелом вивчення такої давньої мови

чи її елементів може послужити художня творчість багатьох письменників, які розвивали свої таланти на основі власного діалектного та регіонального мовлення. У цьому контексті показовою є творчість західноукраїнських письменників, представників найбільш колоритного південно-західного наріччя української мови та зокрема «Покутської трійці» – Василя Стефаника, Леся Мартовича і Марка Черемшини.

Виклад основного матеріалу. Усі три названі письменники-новелісти, вихідці з покутського краю, творчість яких високо оцінив і вшанував ще І. Франко, поєднували у своїй творчості елементи тодішнього західноукраїнського та загальнолітературного мовлення, а також утілювали більшою чи меншою мірою елементи покутського, гуцульського й інших говорів. Однак Марко Черемшина був найбільше захоплений діалектом, і заради самого себе, і щоб показати його естетичну вимовність, знаючи вагу і цінність рідного говору, порівняно навіть із Василем Стефаником, який використовував діалект, щоб надати своїм оповіданням природного характеру, а героям – документального підтвердження [Зеров, 1990, с. 427]. Дослідники творчості представників «Покутської трійці» зауважили, що на письменницькій ниві Марко Черемшина довго шукав відповідної культурно-естетичним віянням та своєму мистецькому хисту тональності, пробував сили в поезії, прозі, драмі, поезіях у прозі, але зупинився на наповнених духом неореалізму оповіданнях та новелах із гуцульського життя. Після виходу його збірки «Карби», до якої увійшло п'ятнадцять творів, написаних за 1899–1901 рр., письменник більше, як на десять років, був занурений у напружену роботу над собою, художнім словом та невербальними засобами естетичного вираження. Але вже від 1914 р. почали з'являтися нові твори Марка Черемшини в різних тодішніх виданнях [Піхманець, 2012, с. 31].

Своєрідність і неповторність мовнообразної системи Марка Черемшини зумовлені двома засадничими початками, на думку професора В.В. Грещука: з одного боку, це гуцульська народнорозмовна й уснопоетична стихія, а з іншого боку, це модерні естетично-мистецькі та літературно-критичні концепції, які визначили обличчя української літератури, зокрема малої прози кінці XIX – початку XX сторіччя [Грещук, 2009, с. 273]. Однак гуцульська основа залишилася домінантною і непохитною у творчості письменника, яка й актуалізована в цій розвідці, оскільки є відголосом не тільки давніх особливостей гуцульського говору чи південно-західного наріччя загалом, а історії розвитку української мови. Дослідники мовотворчості Марка Черемшини, характеризуючи ті чи ті специфічні ознаки, вказують на те, що в його оповіданнях і новелах маємо відображення елементів, властивих гуцульському діалекту [див. Грещук, 2009, с. 266-273; Лесюк, 2014, с. 660-669], але не завжди зауважують, що багато таких своєрідних лінгвальних особливостей є давніми

власне українськими чи спільнослов'янськими мовними ознаками. У зв'язку з цим творчість Марка Черемшини як носія і презентанта гуцульського говору в українській літературній мові кінця XIX – початку XX ст. може привертати увагу і як джерело вивчення історії української мови, та й не тільки в загальному плані, а й у конкретному вияві. До того ж, дослідження взаємозв'язків гуцульських говірок і мови художніх творів на сучасному етапі показують, наскільки багатою на діалектні риси є художня література, у якому використано гуцульський говір, і яким обсяжним та ґрунтованим може стати лексикографічне упорядкування гуцульської лексики і фраземіки на основі української художньої літератури [див. Грещук, 2019]. У передмові до словника «Гуцульська лексика та фраземіка в українській художній мові» зазначено, що «для мовознавства вкрай необхідними є відомості про сегмент лексики кожного діалекту, освоєного літературною мовою, про тематичні групи діалектної лексики, інкорпорованої художньою мовою, про її обсяги, про введення діалектного слова в художній текст як різновид контакту між діалектною і літературною формами мови, про функції діалектизмів у художній текстах і т. ін.» [Грещук, 2019, с. 8]. До цього можна додати, що важливим є відтворення діалектної лексики як акумулятора історичних явищ української мови (семантичних, фонетичних, граматичних та ін.).

Розглядаючи регіональні відмінності в західноукраїнському варіанті літературної мови, учений І. Матвіяс звернув увагу і на особливості художньої мови Марка Черемшини, зауваживши, що словесна образність новел письменника побудована на розмовній мові та фольклорі гуцулів. Основні риси його рідного діалекту та фольклору втілені під час зображення побуту гуцулів і способів їхнього мислення, найбільше в мовних партіях персонажів, але наявні і в авторській мові. На підставі цього узагальнив, що Марко Черемшина вводив гуцульські лінгвальні елементи в українську літературну мову свідомо, підкреслюючи виразжальне багатство і красу народних говірок, їхні художньо-естетичні можливості; засобами народних говірок передавав внутрішній світ гуцулів, використовуючи народнорозмовні джерела, не виокремлював якісь риси гуцульського говору, а застосовував їх системно, підкреслюючи цим здатність говору для створення глибоко психологічних і ліричних белетристичних картин. Письменник навіть намагався в останні роки свого життя відійти у своїй художній мові від гуцульського говору, але повністю не міг цього домогтися [Матвіяс, 1998, с. 110].

Як засвідчують лінгвістичні дослідження, художня мова Марка Черемшини насичена різноманітними фонетичними, морфологічними, словотвірними, лексичними й іншими діалектними елементами [див. Грещук, 2009, с. 266-273; Лесюк, 2014, с. 660-669; Матвіяс, 1998, с. 110-

115]. Однак уведення та демонстрація місцевих і регіональних мовних ознак стала можливою завдяки багатій говірковій лексиці. «Гуцульський діалект виразно позначився на художньому лексиконі Марка Черемшини, він значною мірою гуцульськоавтентичний. Це засвідчує далеко не повний перелік слів, ужитих в новелах Марка Черемшини, для яких сам письменник вважав за потрібне дати свої пояснення або це робили видавці першодруків, що за традицією вважаються також авторськими...» [Трещук, 2009, с. 268]. У контексті лексичної системи художніх творів новеліста привертає увагу категорія іменників зі значенням особи жіночої статі, яка так само певною мірою відображає особливості художнього мислення письменника, лексичне багатство його рідного говору, а також зв'язки із минулими традиціями розвитку української мови, тобто відбиває і власні мовні ознаки, які збережені в діалектах української мови та презентовані письменниками, вихідцями з того чи того регіону або наріччя. З одного боку, така категорія слів уже неодноразово привертала увагу як складова гуцульського лексикону і словотвору [див. Брус, 2010а, 2010б, 2010в], а з іншого боку, вона проаналізована частково вже на основі творчості письменників-побратимів Марка Черемшини – Василя Стефаника і Леся Мартовича [див. Брус, 2011а, 2012], чого потребує і на базі прози Марка Черемшини для встановлення характерних особливостей фемінітивотворення у художній спадщині покутських митців. Адже ці письменники спричинилися до розвитку української літературної мови в Галичині, збагачення її зображальних можливостей, мовностилістичних засобів, лексичного та фраземного складу [див. Лесюк, 2014, с. 658].

Унаслідок аналізу двотомного видання творів Марка Черемшини зафіксовано і систематизовано близько двісті загальних назв осіб жіночої статі, що засвідчили багатство фемінітивної лексики в мові письменника. Найменування жінок – це невід'ємна частина його словника, що відбила риси тодішньої української літературної мови, а найбільше її західноукраїнського варіанта та конкретно гуцульського й суміжних говорів. У цьому дослідженні пріоритетним є встановлення специфічних ознак такої категорії номінативних одиниць як носіїв давніх українських мовних рис, локалізованих у південно-західних говорах. Уже сама лексико-семантична характеристика дала змогу визначити перевагу спільнослов'янської фемінітивної лексики над запозиченою у творах Марка Черемшини, що вказує на традицію неперервного і закономірного використання питомих слів, посвідчену сьогодні різними діалектами. Кожна тематична група в ній охоплює різні за часом і місцем виникнення фемінітиви, але в загальній кількості спільнослов'янські слова не поступаються запозиченим, і загальноновживані мають більшу частотність, ніж рідковживані.

Це такі групи слів, як назви особи жіночої статі загалом (*баба, вуйна, жінка, пані, тітка, кубіта* та ін.), назви жінок за віком (*вествачка, дівка, дівчина, дівчата, молодиця, ровесниця* та ін.), назви жінок за родинними стосунками (*баба, бабка, внука, донька, доня, дружина, жена, жінка, жона, мама, мати, мачуха, невістка, неня, супруга, паніматка, пестійка* «дочка» та ін.), назви жінок за відношенням до чоловіка (*війтиха, їмость, комендантова, коновкариха, мельничка, Андріїха, Гелючка, Саїниха* та ін.), назви жінок за соціальним станом (*наймичка, одначка, хлопка, фартушанка, челядка, жебрачка, прошачка, покритка, наймичка* та ін.), назви жінок за сімейним станом (*вдова, княгиня* «наречена», *молода, удовиця, удовичка* та ін.), назви жінок за майновим станом (*газдиня, шинкарка, багачка* та ін.), назви жінок за діяльністю (*вчителька, кухарка, професорова, письменниця, робітниця* та ін.); назви жінок за стосунками (*дорадниця, дружка, кума, любаска, подруга, приятелька, товаришка, посестра* та ін.); назви жінок за поведінкою, вчинками (*лайдачка, лєрва, ніхтолиця, пустачка* та ін.); назви жінок за фізичним і фізіологічним станом (*інвалідка, калічка, покійниця, хора, породілля, недужа, небіжка* та ін.); назви жінок за церковними-релігійними ознаками (*сестриця, Богородиця, Богородичка* та ін.), назви жінок за надприродними ознаками (*ворожка, літавиця, нявка* та ін.), назви жінок за національними та регіональними ознаками (*гуцулка, жидівка, мазурка* та ін.), назви жінок за зовнішнім виглядом (*красуня, красавиця* та ін.), звертання до жінок (*білявиночка, любка* та ін.).

У творах Марка Черемшини представлена майже вся найдавніша фемінітивна лексика, яка сформувалася від індоєвропейських коренів у праслов'янський період, виражаючи тоді переважно родинні зв'язки (*баба, жона, мати, мама, неня, няня, тета, сестра, сноха, вдова, дочка* та ін.), і за своїми основами вважається індоєвропейською; такі назви жінок збереглися з різними змінами у слов'янських мовах і стали в них базою для творення нових слів [Брус, 2023, с. 223]. Показовим є те, що саме від фемінітивів індоєвропейського походження у творах Марка Черемшини втілено найбільше похідних слів, тобто вони виявилися найбільш словотвірною спроможними у формуванні нових іменників для вираження різних жіночих ознак, дій, станів, стосунків. Для прикладу, корінь слова *діва* містять такі деривати, як *дівчина, дівчинонька, дівка, дівча, дівчата, дівчатко, дівчатонька*; слова *неня* – *ненька, ненечка*; слова *сестра* – *сестриця, сестричка, сестрінка*; слова *бідний (бідна)* – *бідненька, бідничка, біднятко, бідашечка, бідолашка*. Та найбільшу частину становить фемінітивна лексика, що виникла у спільнослов'янській мові (*богиня, княгиня, молодиця, подруга, покійниця, помічниця, робітниця* та ін.) і на власне українському ґрунті за допомогою різних словотворчих засобів, особливо суфіксів (*багачка, внучка, добродійка, дочка, жінка,*

любка, наймичка, небіжка, приятелька, прощачка та ін.). Від багатьох таких давніх українських найменувань жінок, різноманітних за семантикою, утворено спільнокореневі пейоративні деривати, переважно здібніло-пестливі, що можуть представляти не тільки словотвірну пару (твірне – похідне), а й навіть окремі словотвірні ланцюжки, напр.: *вдова* – *удовиця*, *удовичка*; *вуйна* – *вуйночка*, *газдиня* – *газдинька*, *кума* – *кумка*, *мила* – *миленька*, *молодиця* – *молодичка*, *невістка* – *невісточка*, *нень* – *ненька* – *ненечка*, *Петриха* – *Петришка*, *покійниця* – *покійничка*, *сирота* – *сирітка*, *тітка* – *тіточка*, *Семениха* – *Семенишка*, *циганка* – *циганочка* та ін.). Відсоток запозичених фемінітивів або утворених від іншомовних основ значно менший, ніж питомих, але й вони відбивають процеси та шляхи лексичних запозичень у той час, що перенесені на сучасний ґрунт, але активізовані більше в діалектній мові, ніж у літературній, напр.: *Богородиця* (цсл.), *дама* (іт.), *їмость* (пол.), *кобіта* (пол.), *пані* (пол., чес.), *інвалідка* (від *інвалід*, лат.), *калічка* (від *каліка*, тур.), *мазурка* (від *мазур*, пол.), *попада* (від *piń*, пол.), *фартушанка* (від *фартух*, нім.). І фемінітивам іншомовного походження надано емоційного забарвлення, унаслідок чого виникли похідні від них утворення на зразок *Богородиця* – *Богородичка*, *їмость* – *їмостечка*. Утілення стилістично нейтральної та стилістично маркованої фемінітивної лексики є свідченням того, що письменник намагався в найтонших деталях показати внутрішній і зовнішній світ галицьких жінок, переважно з простого народу, розкрити їхні стосунки, взаємини, почуття в реальному вияві. «Завдяки діалектизмам та діалектним формам він досягав глибокої типізації персонажів, посилення психологізму, ліричності, діалектизми служили у нього важливим естетичним компонентом, засобом створення мовних партій дійових осіб, тобто використовувалися зі стилістичною метою» [Лесюк, 2014, с. 658].

Знаючи і цінуючи мову свого говору та регіону, Марко Черемшина зумів адаптувати відому фемінітивну лексику до змісту та сюжету своїх творів, надавши їй специфічних значень і відтінків. Тому в його новелах виявлено назви жінок не тільки із загальноновживаними в тодішній українській літературній мові значеннями, а й зафіксовано фемінітиви з власне авторськими значеннями (діалектними, розмовними, переносними). Аналізуючи семантику кожного найменування особи жіночої статі, дотримуємося думки, що «підґрунтям семантичної характеристики діалектного слова в художній мові є сукупність контекстів, у яких зафіксовано діалектизм. На основі всіх уживань діалектизму визначається його лексико-семантична структура» [Грещук, 2019, с. 8]. Отож не менш важливим аспектом лексичного аналізу фемінітивів стала характеристика їхньої семантичної структури, реалізованої у художніх текстах Марка Черемшини. Слід зауважити і те, що ця категорія слів є обов'язковим сег-

ментом практично кожної розповіді автора, до того ж, часто повторюється навіть в одному творі, вона закономірна, упізнавана, проте не тільки в загальнолітературному, а й в діалектному вияві. Це зумовлено тим, що «він уміло використовував літературну мову і рідний діалект, завдячи чому досягав глибокого реалізму, правдивості в зображенні й описі подій, створенні місцевого колориту» [Лесюк, 2014, с. 658].

Результати контекстуального аналізу фемінітивів дали змогу схарактеризувати їх за семантичною структурою, класифікувати на однозначні й багатозначні, встановити давні українські та інші специфічні лексичні ознаки, реалізовані в художній мові покутського письменника. Однозначні мають перевагу над багатозначними серед зафіксованих фемінітивів і вживаються практично з такими значеннями, з якими відомі в сучасній українській літературній мові. Однак найбільшу увагу привертає власне діалектна й регіональна фемінітивна лексика як наслідок збереження архаїчних чи виникнення нових елементів у той період, напр.: *зведениця* «покритка», *кревнячка* «родичка», *любаска* «коханка», *голосінниця* «плакальниця», *злісна* «дружина лісничого», *ніхтолиця* «повія», *літавиця* «казкова жінка, принадниця», *верствачка* «ровесниця», *одиначка* «єдина дитина в батьків»: Вітер шумить, сором до села наносить, *зведениці* дорогу стелить; Але коло неї пораються ще інші челядини, її кумки та пріязні *кревнячки*; – А хто там так вис, гей ви, *голосінниці* жєлісливі?; Але-бо цей паотець ще молоденький, ще й селом до челяді прилипає, ще й любаски має!; А я йому кажу, що не дивно мені було би, коли б тота *злісна* була хоть красна, хоть молоденька, хоть гожа, але то така купа мерші, що олені від неї утікають, а як іде в ліс із стрільбою, то ворон над нею криче; – Як вона газдиня, то ревізорів хати не відтворит, а як вона *ніхтолиця*, то єї я не всокочу; – Тепер, може, біда утре голову, може в землю пропаде, з села потечеси! – Та *літавиця* масногуба!; Лєсь Полонинський вирахував всі свої дружєні доньки і сини та й дорахувався, що Єленка є *верствачкою* його внучки від найстаршої доньки; – Хоть ти не калічка, але ти богацка *одиначка*, тобі не гарувати, не крїрвати з молодюками [Черемшина, 1974, т. 1, с. 83, 86, 159, 198, 199, 224, 249, 269, 272]. У межах таких фемінітивів важко провести межу між давніми та новими словами, що локалізувалися в діалектах. Якщо деякі засвідчені лексикографічними джерелами як застарілі і збережені в діалектах, напр.: *зведениця*, *одиначка* [Брус, 2019, т. 2, с. 198, 379], *лайдачка*, *лерва*, *літавиця*, *любаска* [Голянич, 2018, с. 830, 842, 860, 876], то й інші могли виникнути в минулому, але не реєстровані словниками як застарілі лексеми, проте мають ознаки питомих номінацій, напр.: *вуйна* «жінка, тітка», *стариня* «мати батьків, бабуса», і відображають лексичні особливості гуцульського говору: *Вуйни* розбезпечувались і підспівували довгими, крутими голосами, а вуйки підтупували ногами. Та коли

данцівник відтанцював своє, дід заводив такої жалібної, що усі гості на долину голови спускали, як птахи, дощем зіпрані, а баба глибоко зітхала, Петрик піснів на вид покорченої і засумованої *старині* і, як кіт, крадьки надслухував, бо хотів дізнатися, хто тому винен. Але не міг дослухатися свого, бо *стариня* падькалася та нарікала на тяжкі роки а дід згадував вправді давні, ліпші часи та кривдувався на теперішні так, як кожного вечора перед бабою кривдується [Черемшина, 1974, т. 1, с. 34].

Давня фемінітивна лексика реалізована у творчості Марка Черемшини з різними значеннєвими й конотативними відтінками. Це простежуємо на прикладі однозначних та багатозначних іменників зі значенням особи жіночої статі. Характерним для західноукраїнського варіанта стало використання багатьох застарілих номінацій як у прямому, так і в переносному значеннях, для прикладу *коновкариха* «дружина коновкаря», *комендантова* «дружина коменданта», *кєєндзова* «дружина священника, ксьондза», *княгиня* «наречена», *шинкарка* «подавчиня шинку», *небога* «бідолаха», *женищина* «жінка»: Коновкар не відзивається. Улітає до хати наказ *коновкариха* і з перепудженим поглядом питається голосом, що прочуває розпуку: – А Чічка де? Ти сам?; – Дзінь добрий пані *комендантовій* та й вам, пані *кєєндзова*!; З-помежи дружок поклонилася молода *княгиня* своєму князеві, до шлюбу ідучи... [Черемшина, 1974, т. 1, с. 114, 204, 263]; Ялося ти, пане-брате, мід-горілку пити – Темненької ночі-бурі *шинкарку* любити...; Маруся лежить на снігу, замерзає *небога*; Всі чвалять вперед і не бачать, що топчуть безпомічну *женищину* [Черемшина, 1974, т. 2, с. 14, 62, 84]. З давніми первинними та вторинними значеннями у творах письменника актуалізовано й декілька багатозначних слів, зокрема *баба* «мати батьків, бабуся», «стара жінка», «жінка загалом»; *газдиня* «господиня, господарка дому», «дружина господаря»; *дівка* «дівчина», «дочка»; *челядь* «прислуга», «жіноцтво»: – Не бійтеся ненько, біг з вами! Ше дітей лишьєте, ше за вас молитися будут та й пан біг умалит вам карби, – як могла, потішала донька *бабу*; *Баба* береться йти з бадіками. Здається, що всі кісточки в неї розсипаються, як ногами ступає; – А єї скрізь право, і в селі, і в суді. Не вільно *бабам* таку даму омражжити, суд каже; Тому так ред не йде; шо не вілно, то раз не вілно, а шо вілно, то раз вілно, а чужу *газдиню* відбирати, то цалком не вілно. Мой, до *газдині* є газда! Аби-с був сліпий або кривий, аби-с таки прем гиб, то ти голова в хаті. Чуєш, Ю', твій верьх у хаті!; Вояки вже коні ведуть, а *газдині* вози тягнуть. А молоденький жовнярочок бере від капітана нагайку і *газдині* підганяє [Черемшина, 1974, т. 1, 38, 81, 244, 46, 250].

Типовими в говорах західноукраїнського регіону та в гуцульському зокрема є пейоративна лексика – здрібніло-пестлива та згрубіло-зневажлива. Для вираження різного станів, стосунків, функцій жінок,

їхніх якостей, особливостей утілена переважно здрібніло-пестлива лексика на взірць *сестричка* «сестра», *ненечка* «мати», *панночка* «панна», *небожатко* «бідолашна дівчинка», *дівчатонька* «дівчата», *бідненька* «бідолаха»: І шукав сестрички і мами, аби пожалуватись перед ними, що його розпука отроїла; – Пістунчику ти мій, – сказала *ненечка* та й пригорнула його ід собі; Панночка, дав би їй бог добру долю, пішла й все татунцеві розповіла; Плачучи, відповідало *небожатко* дрижачим голосом, що батька не знає, мати умерла...; Так погибають вранці життя свого *дівчатонька* від морозу парубоцької зради; *Бідненька* думає, що причина докучливості з голоду в тому, що вона ще маленька [Черемшина, 1974, т.2, с. 11, 24, 27, 32, 44, 70]. Але й згрубіло-зневажливі лексичні одиниці так само вживаються, зокрема для вираження якихось негативних жіночих якостей чи стосунків, наприклад, *хлопка* «проста жінка», *сліпцунка* «сліпачка», *пустачка* «розпусниця»: Злісний глянув на нього і, кидаючи кошіль та й верітку, усміхнувся: «Встидзь се, пан, зе старов *хлопков* гжиби збіраць, пан гімназиста!»; Анничка почервоніла ще дужче, як червоніла тоді, коли збитошні легіні прозивали її на вулиці «*сліпцунков*» [Черемшина, 1974, т. 1, с. 36, 100]; – Що за люди? Які люди? Наші люди? Ті крутарі наші? Вони зроблять на млі ока з дня ніч, а з ночі день, з дівки покритку, а з газдині *пустачку*! [Черемшина, 1974, т.2, с. 202]. Часто трапляється така конотативна лексика і в звертаннях, порівняннях, наприклад, *писарочка* «писанкарка», *білявиночка* «білявка», *лайдацька*, *гукля*, *образа*, *лецта* «розпусниця, повія», *панночка* «панна»: – Аби тебе, *писарочко*, ручки не зболіли!; – Вона до чужих газдів перша! – *Лайдацько*, *гукле*, *омразо*, *лецта*!...; А навпроти них із-за зеленої смеречини на кремінному плаєві вийшла, гей зоря *білявиночка*, Єленка, струнка та висока, у святочних запасах та мережаній цурканці, на білім личку засмучена, голубими вічми розжалена [Черемшина, 1974, т. 1, с. 217, 247, 263]; Він прямує на неї дзюбком і в одну мить зануряє у воду свою сніжну шию. Відтак винуряє він її з води точнісінько так, як винуряє *панночка* свою білу ручку з рукава [Черемшина, 1974, т. 2, с. 73].

Категорія фемінітивів, розглянута на основі творчості Марка Черемшини, є презентантом і давніх словотвірних особливостей української мови. На структурно-семантичному рівні проаналізовані загальні назви жінок – це здебільшого похідні слова, утворені переважно морфологічним, а також морфолого-синтаксичним та лексико-семантичним способами, що відомі в деривації фемінітивів ще від спільнослов'янської мови. Морфологічні утворення – це іменники жіночого роду, мотивовані співвідносними іменниками чоловічого роду, що виражають модифікаційне номінативне словотвірне значення (*вчитель* – *вчителька*), або мотивовані стилістично нейтральними іменниками жіночого роду, що мають модифікаційне пейоративне словотвірне значення (*сусідка* – *сусідо*

нька). Завдяки творчості покутського письменника в тодішній літературній мові відбито специфічні українські фемінітивні словотворчі засоби, зокрема стилістично нейтральний суфікс *-к(а)*, з яким зафіксовано найбільшу кількість найменувань жінок (*авторка, акторка, віденка, гуцулка, жебращка, кухарка, одиначка, пестійка, товаришка* та ін.), а також стилістично забарвлені форманти *-очк(а), -оньк(а) -еньк(а) -ечк(а), -ичк(а)* тощо (*вуйночка, дівчинонька, матусенька, донечка, молодичка* та ін.). Поодинокими морфологічними дериватами задекларовані й інші словотворчі засоби, які здавна беруть участь у формуванні іменників зі значенням жіночості, зокрема *-иц(я), -ниц(я), -ин(я), -ин(а), -их(а), ух(а), -ов(а), -ун(я), -ус(я), -а* тощо (*вдовиця, дорадниця, богиня, челядина, війтиха, мачуха, професорова, красуня, бабуся, кума* та ін.). Особливо увагу привертають часто вживані фемінітиви на *-к(а), -их(а), -їх(а)*, що виражають мутаційне словотвірне значення і позначають жінок за відношенням до їхніх чоловіків, напр.: *Гелючка, Мочерначка, Сівчучка, Хромейка, Чередарючка, Берчиха, Кречуниха, Медведиха, Штефаниха, Андрїїха, Тимофїїха*. З таким самим словотвірним значенням виявлено і кілька слів на *-ов(а)*: *Мочернакова, комендантова, ксендзова*. У сучасній літературній мові вони являють собою прізвищеві назви та входять до складу застарілої онімної лексики як андроніми, що вкорінилися в говорах південно-західного наріччя [Брус, 2011], як видно і в новелах та оповіданнях Марка Черемшини, напр.: *Фенчучка* не слухала його; вона лишила й корову, й дійницю і вела за чупер Юру 'д хаті та все кляла: Повішенику дідчий, ти мене рабуєш, рабуєш, мой, злодюго, рабуєш! Старий Фенчук зачув з хати жінчин крик, вибіг ід воротам і гукнув: – Мой, Насте, мо', а що там таке?; Ледве щезла в пїтьмі *Мочерначка*, Як *Гушпаниха* привела вола Дзельманові, аби свого газду спасати [Черемшина, 1974, т. 1, 73, 156]. Узвичаєність таких прізвиськ спричинила творення від номінацій на *-их(а), -їх(а)* й конотативних назв, напр.: *Василиха – Василишка, Николаїха – Николайшка, Петриха – Петришка, Семениха – Семенишка*.

Порівняно з морфологічними дериватами, невеликою кількістю фемінітивів презентований морфолого-синтаксичний спосіб, напр.: *бідна, бідненька, маленька, мила, миленька, покійна, хора* та ін. [Черемшина, 1974, т. 2, с. 29, 70, 69, 182, 80, 32, 28], і лексико-семантичний спосіб, напр.: *дівка* «дочка», *княгиня* «наречена», *лайдачка* «повія», *професирка* «вчителька» та ін. [Черемшина, 1974, т. 1, с. 149, 294, 247, 59], які історично були так само малопродуктивними в деривації фемінітивів. Так, до лексико-семантичних дериватів можна віднести фемінітиви, які вжито зі значеннями «дружина», «дочка», «матір», напр.: Добре то казала мені, ек умирала, моя перша *покійничка*: «Не жениси, – каже, – Юсипку, бо заситиш себе та й Іванка. Хлопец підросте, та невістка ті обкутає!»

Так-таки сталося на її слові, дав би їй біг царство небесне! Пропав я, та й Іванко пропав; Граф К. займався її вихованням, як би питомої донечки. Не жалував для своєї пестійки гроша сей бездітний вдовець; Коли в старину забив їм воріг їх матір, царівну-русалку, тоді віддзвонили вони своїми чашами-дзвінками похоронну, жадібну пісню, заплакали ревними слезами й присягли ніколи не забувати своєї дорогої *пістунки* [Черемшина, 1974, т. 1, 46-47; т. 2. С. 32, 46]. Крім того, для жіночого образотворення письменник утілює і певну частину непохідних слів. Це переважно всі слова індоєвропейського походження, зазначені вище, які втратили зв'язки зі своїми твірними основами (*баба, жона, діва, сестра, няня, няня* та ін.), питомі стилістично нейтральні назви, твірні основи яких відійшли до пасивної лексики (*дівчина, дочка, дружина, жінка, невістка* та ін.), власне діалектні або застарілі, зумовлені відповідними стилістично нейтральними словами (*дівча, доня, донька, челядь* та ін.), та іншомовні назви жінок (*їгомость, нявка, пані, русалка, фіна* та ін.).

Фемінітивна лексика стала відображенням і низки багатьох інших історичних особливостей розвитку української мови, зокрема фонетичних, граматичних та ін. Так, на фонетичному рівні простежуємо донесення назвами жінок ще від часів існування редукованих та їхнього занепаду в давньоукраїнській мові таких питомих ознак, як м'якість шиплячих звуків (*вуйночъка, писарочъка, фартушиянка*); м'якість різних приголосних звуків перед давніми [е] та [и] (*дівчѣта, ксѣндзова, любѣтка*); твердість приголосного [ц] в кінці слова (*жеслібница, кутанница, покійница*); вживання голосного [о] на місці [а] перед наголошеним звуком [а] (*богачъка*); вживанні [е], [и], [і] переважно після шиплячих замість [а], що походить з [ѣ] (*дівчє, дівчєта*); чергуванні [у] з [в] (*унука - внука*); пропуск звуків (*вітѣха*). Це виражається часто у фонетичній та графічній варіантності фемінітивів, напр.: *внучка – внучька, верствачка – верствачька, вуйночка – вуйночъка, молодичка – молодичька, покійничка – покійничька, жалибница – жеслібница, дівчата – дівчєта, богачка – богачька, удовиця – вдовиця, учителька – вчителька, вітѣха – вітѣха*. На морфологічному рівні – це вживання у формах орудного відмінка однини закінчення *-ов, -ев* (*бабов, дівчинов, жінков*).

Отже, історичні джерела української мови заховані значною мірою у глибинах її народного розмовного мовлення, давні специфічні риси якого осіли в діалектах і говорах усієї української території, особливо південно-західного наріччя. Один із найколеритніших у західноукраїнському регіоні гуцульський говір містить неоціненні лексичні скарби для пізнання історії української мови та зокрема історії фемінітивів української мови. На базі художньої спадщини виразного представника гуцульського говору Марка Черемшини продемонстровано багатство

фемінікону тодішньої української літературної мови і власне авторської мистецької творчості.

Фемінітивна лексика, втілена в прозі покутського письменника, – це індоєвропейські, спільнослов'янські, власне українські та запозичені слова, однозначні й багатозначні, стилістично нейтральні і забарвлені, загальноновживані, застарілі, діалектні та власне авторські, похідні й не-похідні, репрезентанти не тільки давніх лексичних і словотвірних ознак, а й різних семантичних, фонетичних, граматичних особливостей української літературної мови.

У перспективі важливим є визначення основних векторів дослідження мовотворчості Марка Черемшини як у контексті лінгвістичного підходу, так і міждисциплінарних студій, а також усього літературного процесу кінця XIX – початку XX ст.

Література

1. Брус М. П. Відображення категорії жіночості в художній мові Василя Стефаника. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. Івано-Франківськ, 2011а. № 2(14). С. 51-59.
2. Брус М. П. Гуцульські фемінітиви: семантика і структура. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2010а. Вип. XXV–XXVI. С. 67-72.
3. Брус М. П. Міфологічність гуцульського фемінікону. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Ужгород, 2010б. Вип. 23. С. 41-46.
4. Брус М. П. Походження фемінітивів (на основі «Етимологічного словника української мови» за гол. ред. О. С. Мельничука). *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство. II*: зб. наук. праць до 100-річчя від дня народження. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2023. С. 217-233.
5. Брус М. П. Прізвиська жінок у галицько-буковинських говорах. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2011б. Вип. XXIX–XXXI. С. 245-251.
6. Брус М. П. Словотвір фемінітивів-гуцулізмів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ, 2010в. Вип. 6. С. 19-24.
7. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ: Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. Ч. 1. 440; Ч. 2. 640.

8. Брус М. П. Фемінітивний світ художньої мови Леся Мартовича. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 34-35. С. 126-130.
9. Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів: словник у 2 т. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Т. 1. 1000 с.
10. Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: у 2 т. / відп. ред. В. Грещук. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019. Т. 1. 584 с.
11. Грещук В. Мовний феномен новел Марка Черемшини. *Грещук В. Студії з українського мовознавства. Вибрані праці / упоряд. Р. Бачкур*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 256-273.
12. Єрмоленко С. Українська мова: шляхи формування в національному універсумі. *Українське буття у слові й тексті: студії з лінгвокраїнознавства* / за заг. ред. О.О. Маленко. Харків: ХНПУ; ХІФТ, 2022. С. 39-52.
13. Зеров М. Марко Черемшина й галицька проза. *Зеров М. Твори: у 2 т. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці* / упорядк. Г. П. Качура, Д. В. Павличка. Київ: Дніпро, 1990. С. 401-435.
14. Лесюк М. Внесок Марка Черемшини в українську літературну мову. *Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. С. 658-669.
15. Піхманець Р.В. Із покутської книги буття. Засади творчого мислення Василя Стефаника, Марка Черемшини і Леся Мартовича: монографія. Київ: Темпора, 2012. 580 с.
16. Черемшина М. Твори в двох томах / ред. кол.: О.Є. Засенко (голова), О.В. Мишанич, Ф.П. Погребенник. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 1. 336 с.; Т. 2. 304 с.

**THE ARTISTIC CREATIVITY OF MARKO CHEREMSHYNA
AS A SOURCE OF REPRESENTING THE HISTORY
OF FEMINITIVES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE**

Maria Brus¹, Iryna Polyak²

¹*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka St., 57;
e-mail: mariia.brus@pnu.edu.ua;*

²*Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical
Academy; Ternopil Region, Kremenets, Lyceum St., 1;
e-mail: kovalukjrln2@gmail.com*

Goal. *The article characterizes the language creation of the Pokut writer Marko Cheremshyna as a basis for studying the history of the Ukrain-*

ian language and the evolution of feminines in particular. It is noted that the novelist's creative activity reflected the peculiarities of the development of the Ukrainian literary language at that time and the specific features of his native Hutsul language and the entire Pokut region, where the ancient features of the Ukrainian language, especially in the vocabulary, were preserved in various manifestations. All the feminine vocabulary found in the artist's works made it possible to testify and substantiate the concentration of many ancient phenomena and processes in dialect speech (lexical, word-forming, phonetic, grammatical), characteristic of the development of the feminine subsystem of the Ukrainian language.

Research methodology. *In the context of studying the evolution of the category of nouns with the meaning of a person of the female gender, it is fundamentally important to study the historical and scientific base. A living source that reflects the processes and ways of development of feminines of the Ukrainian language is folk colloquial speech, concentrated not only in written, but also in oral creativity. The largest number of ancient specific features of the Ukrainian language was brought and preserved until now by colloquial speech, localized in Ukrainian dialects and dialects. And the presenter of such vernacular language is the work of writers originating from this or that region of Ukraine. Marko Cheremshyna belongs to the artists of the artistic word, who in his work achieved a high level of embodiment of the features of the literary language of his time, the language of his own region and native language. Based on his prose, the common names of the female gender in synchronic and diachronic images were investigated. On the synchronic level, the lexical-semantic and structural-word-forming features of the category of feminines, which were characteristic of the Ukrainian literary language at that time and entered the author's lexicon, are considered, and on the diachronic level, it is shown which features of the historical development of feminines are reflected in the language of the novelist. Methods of synthesis and analysis, descriptive and historical methods, methods of lexical, word-formation, and stylistic analysis were used to establish synchronic and diachronic phenomena. The theoretical basis for such a study was scientific research on the linguistic features of Marko Cheremshyna's work and the Hutsul language, and the source base was the two-volume edition of the works of this Ukrainian writer.*

Key words: *history of feminines, Marko Cheremshyna's language creation, feminine vocabulary, Ukrainian literary language, Western Ukrainian variant, Hutsul speech.*